

Journal of Universal History Studies

20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilayetlerinin Demografik Yapısı¹

Demographic Structure of Eastern Provinces in the Early 20th Century

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 06.09.2020/19.09.2020

pp. 1-14

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Mustafa Keskin

Erciyes University, Professor Doctor, Department of History, Kayseri, Turkey

Email: mkeskin@erciyes.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-7553-8241

Cite: Keskin, M. (2020). 20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilayetlerinin Demografik Yapısı . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 1-14 . DOI: 10.38000/juhis.791149

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

23 Temmuz 1919'da toplanan ve Milli Mücadele'nin temel esaslarının kabul edildiği Erzurum Kongresi'nde "*Milli sınırlar içinde vatan parçaları bir bütündür ve birbirinden ayrılamaz*" denilerek milli sınırlar ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti tarihe karışırken, o devletin kalıntıları üzerinden kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin belirlenen sınırları içinde Anadolu'nun doğusu da bulunuyordu. Bu çalışmada; 20. Yüzyıl başlarında doğu illerinin demografik yapısı tahlil edilecektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışmanın temel dayanağını oluşturmaktadır. Çalışma içerisinde; Erzurum, Bayezid, Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Van, Urfa, Bitlis ve Erzincan'ın demografik yapısı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vilayet-i Sitte, 20. Yüzyıl, Demografi, Osmanlı Devleti

Abstract

In the Erzurum Congress, which convened on July 23, 1919, declared that the country is a whole within the national borders, and cannot be seperated. Eastern Anatolia; Established after the Ottoman Empire was located within the borders of the Republic of Turkey. In this study; The demographic structure of the eastern provinces will be analyzed at the beginning of the 20th century. The Prime Ministry Ottoman Archives constitute the main basis of the study. In the study; The demographic structure of Erzurum, Bayezid, Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Van, Urfa, Bitlis and Erzincan has been evaluated.

Keywords: Vilayet-i Sitte, 20th Century, Demography, Ottoman Empire

Giriş

Çalışmamız içerisinde yer alacak olan doğu vilayetleri hakkında kısa bir tarihsel bilgilendirme yapmak uygun olacaktır. Öncelikle Ağrı vilayetinin tarihçesi hakkında bilgi vererek başlayacağız. İlimizin konumlandığı topraklar, Erzurum ve mülhakatı gibi, Osmanlı sultanı I. Selim (Yavuz Sultan Selim Han) devrinde, 1515’de Safeviler elinden alınarak, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’nin mülkü olmuş, bazen Van, çoğunlukla da Erzurum vilayetine bağlı Bayezid sancağına bağlı bir bucak iken, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, il yapılan Bayazıd’tan il merkezi 1927’de Karakilise’ye, şimdiki Ağrı’ya nakledilmekle müstakil vilayet olmuştur.

Erzurum, Doğu Anadolu’da bir şehrin merkezi olan ilin adıdır. İslam coğrafyacılarının “Erzen-i Rum’u” iken, bilahare “Arz-ı Rum”, nihayet Erzurum diye adlandırılmıştır (Küçük, 1995, s. 321-322). Erzurum sırasıyla doğu Romalıların, Müslüman Arapların, Selçuklu Türklerinin hâkimiyetinde olmuş, Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan tarafından Emir Saltuk’a iktâ edilmiş, buradaki Türk hâkimiyeti kesin olarak başlamış, şehir Türkiye Selçuklu devletine bağlanmış, Sultan I. Alâeddin Keykubad tarafından Moğol işgal ve istilasına karşı tahkim edilmiştir. 1243’de Moğolların Anadolu’ya hâkim olmaları ile Erzurum’un çöküşü başlamış, burası nüfuzlu beylerin mücadele alanı olmuş, Akkoyunlu ve Karakoyunlu rekabetinde büyük yıkıma uğramış, Emir Timur tarafından halkının büyük kısmı katledilmiştir. 35 yıl süreyle Akkoyunlu hâkimiyetinde bulunan şehir 1502’de Safeviler’in hâkimiyetine girmiş, Şiiliği kabul etmek için zorlanan şehir ahali başka yerlere göç etmiş, bir baykuş yuvası haline gelmiş olan Erzurum’u görmemek için Yavuz Sultan Selim Han şehrin yakınında konaklamış, Erzurum, bölgede İran nüfuzu tamamen kırıldıktan ve 1517’de Mısır’ın ilhakından sonra 1520’de Osmanlı mülküne dâhil olmuştur (Küçük, 1995, s.322-323).

Erzurum, Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) yeniden imar edilmiş ve iskâna açılmıştır. Önemli bir askeri üs haline getirilmiştir. Anadolu ve Karadeniz’in kuzeyinden doğuya giden askeri ve ticari yolun üzerinde ana merkez olma özelliğine yeniden kavuşmuştur. Osmanlı klasik dönemi, taşra yönetimi ve Tımar Sistemi’ni yazan merhum Halil İncalık’a göre, 1514’de Safeviler elinden ilhak edilen, merkezi Erzurum olan Erzurum Beylerbeyliği 1533’de oluşturulmuştur (İncalık, 1973, s.186). 1882 ve 1889 düzenlemelerinde Bayazıd Sancağı, Erzurum’a bağlı idi. Bayazıd 1925’de ayrıldıktan ve vilayet olduktan sonra Erzurum 9 kazadan oluşan bir vilayet haline gelmiştir (Küçük, 1995, s. 328). Erzurum’da nüfus sayım işleri Osmanlı genelinde olduğu gibi 19.yüzyıl ortalarında başlamıştır. 1842’de, cizye vergisi halen yürürlükte olduğu için, sadece gayrimüslim erkek nüfus sayılmış, merkez ve 9 kazada 13.556 erkek nüfus kaydedilmiştir. 1847’de yapılan sayıma göre Erzurum’da 78.447 Müslüman’a mukabil 27.182 gayrimüslim nüfus bulunuyordu. 1890’larda merkez ve ilçelerde sayılan 645.602 kişiden 500.782 Müslüman kalanları gayrimüslim idi (Küçük, 1995, s. 328-329).

Bayezid, Trabzon’u Tebriz’e bağlayan yol üzerinde, İran sınırına 15-20 kilometre mesafede, 2000 rakımlı bir kasaba olup, Türkiye topraklarının son durağı Kurulalı’dan beri bir gümrük ve kale hizmeti görmüştür (Darkot, 1970, s. 368). Güney Kafkasya’dan Doğu Anadolu’ya girmek isteyen veya buradan Kafkasya’ya girecek ordular için bir ana kapıdır. Adını, muhtemelen Celayirli hükümdarı Ahmed’in kardeşi olan Şehzade Bayezid’den almış olmalıdır. Erzurum ve mülhakatı gibi, Bayezid de, Sultan I. Selim zamanında Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’ye katılmış, bazen Van, çoğunlukla da Erzurum’a bağlı bir sancak yapılmış, Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulduktan sonra müstakil il olmuş, il merkezi Karakilise’ye nakledilince (1927) Doğu Baayezid adıyla, ilçe merkezi olarak varlığını sürdürme gelmiştir.

Bayezid Sancağı Çarlık Rusya’sının istilalarından nasibini almış, 1828, 1854 ve 1877’de Rus

orduları tarafından işgal edilmiş, ahalisinin bir kısmı Gümrü ve Revan'a sürülmüş, I. Dünya Savaşı'nın sonlarında yine Rus istilasına uğramış, Ruslar çekildikten sonra kısa bir süre Ermeni çeteleri tarafından işgal edilmiştir. Bayezid'in ticari ve ekonomik bakımdan çöküşü, Rusların Güney Kafkasya'da inşa ettikleri demiryolu hattı yüzünden, sahil kenti Batum'un öne çıkması ve meydana gelen yer sarsıntılarının yıkımlıdır. 19. yy'ın sonunda 2.000 olan nüfusu, 1935'de 1.860 olmuştur (Darkot, 1970, s. 368-369). Arazisi üzerinde 100 köy bulunmakta ve 1935 yılı itibariyle 20 bin kişi yaşamaktadır. Halkının geçim kaynağı hayvancılık, halı ve kilim dokumacılığıdır.

Ağrı'ya gelince, 1927'de il olup, adını sınırları içinde bulunan, 5.137 metre rakımlı Ağrı dağından almış olmalıdır. İslam coğrafyacıları. Dağın büyüğüne "*Cebel-i Hâris*" küçüğüne "*Cebel-i Huveyris*" demişlerdir (Tanyu, 1998, s. 481-482). "*Ağrı*" kelimesinin Arapça "*Agar*" dan geldiği, beyaz, parlak; ayrıca şanlı ve şerefli anlamlarını da geldiğini Şemseddin Sami Bey söylemektedir (Şemseddin Sami Bey, 2016, s.133). "*Hâris*" kelimesinin; gözetleyen, hâkim bir yerden bakan, himaye eden anlamları, Arap coğrafyacıların verdikleri isimlerin isabetliliğini göstermektedir (Vehr, 1966, s.168). Ağrı dağının şöhreti, Ağrı ilinden fazladır. Zira Bayezid Sancağı'na tabi Ağrı kazasının adı, bu adı almazdan önce, "*Karakilise*" idi (BOA, 82-55-49). Bazı metinlerde rastladığımız "*Karaköse*" bir uydurmadan ibarettir. Merkez kaza, il arazisinin ortasında olup, Tuzluca, Doğu Bayezid, Diyadin, Patnos, Tutak ve Eleşkirt kazaları ile çevrilidir (Türkiye Ansiklopedisi, 1956, s. 73). Ağrı, deniz seviyesinden 1.640 metre yükseklikte kurulmuştur. Kadim yerleşim yerlerinden biri olan bu coğrafyada Urartular, Persler, Doğu Romalılar, Abbasiler ve Selçuklular hâkim olmuşlardır. Burası Doğu Roma toprağı, bir Hristiyanlık bölgesi iken 1054'de Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Çağrı Bey oğlu Yakuti tarafından fethedilerek Selçuklu arazisine katılmıştır. Hanedanlar değişmiş olsa da, Ağrı 11. yy'ın ortalarından itibaren Türk topraklarının aziz bir parçası olmakta devam etmiştir. Selçuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler egemenliğinde kalmış olan Ağrı, 1533-1534 tarihli İran seferi sonunda Osmanlı hâkimiyetine geçmiş, 1548'de Van eyaleti ve bağlı olarak Bayezid Sancağı oluşturulmuştur (Halaçoğlu, 1988, s. 479-480, İnalçık, 1973, s. 106). Kaza ve kaderden inandığım tarih, Ağrı'yı bütün zamanlarda "*Mübarek Anadolu*"nun muazzez ve ayrılmaz bir parçası kılmıştır. Türkiye'nin en arızalı kısmı olan Ağrı ili sınırları içinde, Fırat'ın en uzun kolu olan Murat suyu, Ağrı, Süphan, Tendürek ve Aladağ bulunmaktadır. Vilayetin doğu tarafı, eski volkanik kümelerin oluşturduğu dağlarla ve çıplak kayalarla kaplıdır. Ekilen toprakları yüzölçümünün beşte birinden azdır. Çok geniş otlaklara sahip olduğundan, halk büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve bunların ürünlerinin ticareti ile meşguldür. Ağrı'da, hayvan ve hayvan ürünleri panayırları kurulurdu, avcılıkta gelişmiş olduğundan av derileri de il ekonomisine katkı sağlardı (Türkiye Ansiklopedisi, 1956, s. 73).

Özelde Bayezid Sancağı, genelde Vilâyât-ı Sitte'den Diyar-ı Bekir, Bitlis, el-Aziz, Erzurum, Van illerinden çıkmış arşiv belgelerinde bölgemizin ayrıntılı demografik yapısı tablolar halinde gösterilmektedir. Bunların içerisinde Sivas bulunmamaktadır. Yazılar Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nden adı geçen vilayetlere, Erzincan, Maraş, Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına, bu vilayetlerden ve mutasarrıflıklardan adı geçen Bakanlığa gönderilmiş bulunmaktadır. Belgelerimiz 1918 ve 1919 yıllarına aittir. Belgeler içerisinde son Osmanlı Mebuslar Meclisi'ne mebus olarak katılmak isteyenlere dair bir liste bulunmamaktadır. Belgelerde imzası bulunan vali, vali vekili ve mutasarrıfların isimleri: Ali Seydi Bey: el-Aziz, Münir Bey: Erzurum, Mazhar Bey: Bitlis, Haydar Bey: Van, Mustafa Nadir Bey: Diyar-ı Bekir, Nusret Bey: Urfa, Eşref Bey: Erzincan şeklindedir. Nüfus istatistiklerindeki bilgilerin 1914 yılına ait olduklarını düşünüyoruz. Belgelerde; Türk, Kürt, Arap vs. gibi Müslüman unsurlar "*İslam*" başlığı altında verilmekte, Gayrimüslimler ayrıntılı gösterilmektedir. Eş zamanlı olarak Müslümanlardan Türk olanlar "*T*", Kürt olanlar "*K*", Ermeniler "*E*", ve

Süryaniler, Protestan, Katolik ve Latin unsurlar topluca “S” harfleriyle gösterilmekte, diğer azlıklar-azınlıklar (ekalliyetler) doğrudan isimleri ile zikredilmektedirler:

Diyar-ı Bekir vilayeti merkezinde: 51.980 İslam, 13.491 Ermeni, 1270 Ermeni Katoligi, 3809 Süryani, 295 Süryani Katoligi, 345 Rum, 119 Rum Katoligi, 1245 Keldani, 1238 Protestan, 521 Musevi kayıtlıdır. Lice kazasında: 28.000 İslam, 200 Protestan, 190 Ermeni; Deyrik kazasında: 21.113 İslam, 150 Ermeni ve milel-i saire; Beşiri Kazasında: 10.641 İslam; Silvan Kazasında: 25.000 İslam, 20 Rum, 400 Ermeni; Mardin Livası merkez kazasında: 48.882 İslam, 9.158 Süryani-i Kadim, 5.753 Süryani Katoligi, 6.655 Ermeni Katoligi, 933 Keldani, 820 Protestan, 7 Rum mukayyet olup, 6.555 Ermeni Katoliginin sevk olduğu; Midyat kazasında: 41.962 İslam, Süryani, Süryani Katoligi, Ermeni Katoligi ve Protestan’dan, daha önce vuku bulan isyan ve müsademe sebebiyle şimdiki mevcudu 6.000 kadar tahmin edilmekte; Nusaybin Kazasında: 38.000 İslam, 1.200 Süryani ve 25 Keldani ’den 314’ünün sevk edildiği; Cizre Kazasından: 16.719 İslam ve 266 Gayrimüslim; Re’su’l-ayn kazasında: 22.700 İslam; Maden merkez livasında: 71.345 İslam, 875 Ermeni, 958 Rum, 85 Protestan, 73 Katolik; Palû kazasında: 60.000 İslam, Amerika’da bulunanların dönmeleri halinde 2.800 Ermeni; Siverek merkez livasında: 60.643 İslam, 3.290 Ermeni, 25 Protestan, 20 Katolik ve 139 Musevi; Viran Şehirde: 22.500 İslam bulunmaktadır (BAO, 82-55-43).

El-Aziz vilayetinin genel nüfusu, seferberlikten önceki kayıtlara nazaran yaklaşık olarak 497.000 civarında olup, vaktiyle nüfus kaydında Türk ile Kürt unsuru tefrik edilmeyerek, Müslim hanesi altında gösterilmiş olmakla ve bazı yerlerde Kürtler’in Türkleşmiş bulunduğu nazaran, merkez kazasıyla Malatya’nın bazı kazalarında Türk ve Kürt’ü bir diğerinden ayırmak imkânı yoktur. Genel nüfusun 271.200 Türk, 160.000 kadarı Kürt, 17.000 kadarı Süryani Katolik vs., 1.000 kadarı Rum, 40.000’e yakını Ermeni’dir. Kazalar itibariyle: Merkez kazasında: 55.890 Türk, 22.178 Ermeni, 3.904 Süryani; Harput kazasında: 17.000 Türk, 5.000 Kürt, 9.000 Ermeni, 2.455 Süryani; Eyin kazasında: 3.950 Türk, 1.760 Kürt, 1.200 Ermeni, 800 Süryani; Arapkir kazasında: 7.000 Türk, 5.270 Kürt, 2.900 Ermeni, 350 Süryani; Keban kazasında: 14.350 Türk, 2.686 Kürt, 9.400 Ermeni, 255 Süryani; Pötürge kazasında: 900 Türk, 33.300 Kürt, 520 Ermeni, 600 Süryani; Malatya merkez kazasında: 43.750 Türk, 10.625 Kürt, 1.330 Ermeni, 350 Süryani; Akçadağ’ı kazasında: 30.000 Türk, 12.000 Kürt, 200 Süryani; Behisni (Besni) kazasında: 20.700 Türk, 10.800 Kürt, 1.500 Ermeni, 380 Süryani; Hısn-ı Mansur (Adıyaman) kazasında: 3.300 Türk, 12.000 Kürt, 2.220 Ermeni, 750 Süryani; Kâhta kazasında: 10.000 Türk, 500 Kürt, 400 Ermeni, 50 Süryani. Dersim merkezinde: 1.400 Türk, 24.000 Kürt, 1.270 Ermeni, 360 Süryani; Mazgirt kazasında: 2.000 Türk, 13.000 Kürt, 1.500 Ermeni; Ovacık kazasında: 20.000 civarında ve kısmen yazılı bulunmayan nüfusun tamamı Kürt’tür; Nazimiye kazasında: 100 Türk, 5.000 Kürt, 70 Ermeni; Çemişkezek kazasında: 16.000 Türk, 3.400 Ermeni, 450 Süryani; Şarsancak kazasında: 10.600 Türk ve Kürt, 6.100 Ermeni, 240 Süryani mevcuttur. Bu nüfus sayıları seferberlikten önceki kayıtlara dayalı olup, savaş ilanından sonra silah altına alınıp, henüz dönmemiş; tehcir sırasında Rusya’ya firar etmiş veya başka yerlerde saklanmış, ölmüş ve sürgün yerlerinden dönmemiş olanlarından miktarı bilinmemektedir. El Aziz Valisi Ali Seydi Bey’in 3 Kasım 1918’de Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafnamede bildirdiğine göre: Seferberlikten önceki (1913-1914) kayıtlara nazaran vilayeti teşkil eden 17 merkezden her birinde az çok Ermeni varsa da, il merkezi ile Harput kasabası dışında, hiçbir yerinde Ermeni nüfus Müslüman nüfusuna nispetle yüzde 10’u geçmemektedir. Aynı şekilde vilayeti oluşturan 2.511 köyden 2.437’si sonradan Müslümanlar tarafından iskan ve işgal edilmekte olup; Harput 4, Çemişkezek 6, Arapkir 1, Ergani 3 ve Malatya da 1 olmak üzere toplamda 15 köyde kamilen Ermeniler oturmakta, muhtelif kazalara tabi toplam 60 köyde dahi ekalliyeti (azınlığı) teşkil eylemek suretiyle, bunların

terike (bırakılan şeyler) olduğu anlaşılmıştır demektedir (BAO, 82-55-25).

Van vilayetinde: Saray kazasında: 13.900 Müslüman, 1.600 Yezidi, 100 Ermeni, 400 Nasturi; Van sancağında: 34.500 Müslüman, 29.600 Ermeni, 500 Nasturi; Elban kazasında: 350 Türk, 20.350 Müslüman, 30.000 Kürt, 4.000 Ermeni, 5.000 Nasturi, 650 Yahudi; Van Kazasında: 250 Türk, 16.000 Kürt, 600 Ermeni, 2.600 Nasturi, 500 Yahudi; Hoşap kazasında: 150 Türk, 11.000 Kürt, 1.500 Ermeni; Çölemerik kazasında: 150 Türk, 49.150 Kürt, 200 Ermeni, 29.300 Nasturi, 900 Yahudi (BAO, 82-55-7). Kerar kazasında: 11.000 Müslüman, 600 Ermeni, 1.100 Nasturi, 500 Yahudi; Hoşap kazasında: 7.500 Müslüman, 1.500 Ermeni; Çölemerik kazasında: 7.800 Müslüman, 1.500 Ermeni; Şemdinyan kazasında: 11.000 Müslüman, 2.000 Nasturi, 700 Yahudi; Hakkâri sancağında: 57.650 Müslüman, 6.200 Ermeni, 9.200 Nasturi, 750 Yahudi; Şatak kazasında: 9.000 Müslüman, 5.000 Ermeni; Ma'müratülreşat kazasında: 7.000 Müslüman, 400 Ermeni, 600 Nasturi; Mardin (Mardin)Kazası: 14.700 Müslüman, 400 Yezidi, 900 Ermeni; Adilcevaş kazasında: 12.000 Müslüman, 3.000 Ermeni; Gevaş Kazasında: 21.100 Müslüman, 5.900 Ermeni; Erciş kazasında: 32.100 Müslüman, 2.900 Ermeni (BAO, 82-55-8). Van kazalarında yazılı nüfusun genel toplamı 264.800'dür. Bunların 221.150'si Müslüman, 400'ü Yezidi, 31.950'si Ermeni, 19.000 Nasturi ve 2.600'ü Yahudi'dir (BAO, 82-55-8-9).

Van Valisi Haydar Bey'in Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 7 Kasım 1918 tarihli telgrafnamede: Vilayet 'in 1.570 köyü olduğunu, vilayet dâhilinde 116 Ermeni ve 81 Müslüman ki, karışık köy olup, belde ve köy isimleri merkez ve ilçeleri hizasında gösterildiği haliyle arz olunmaktadır diyor (BAO, 82-55-22,23). Vali Haydar Bey'in 6 Kasım 1918'de gönderdiği telgrafnameden anlaşıldığına göre Van vilayetinin özellikle merkez ve Hakkâri sancaklarının güney kısımlarındaki Müslüman aşiretler ile Çölemerik ve Kevar kazalarındaki Nasturiler defter dışıdır. Vilayetin bazı yerlerinde uzun müddet yoklama yapılmadığı için, bir kısmı gerçek dışı olan nüfus kaydına göre: Van'ın genel nüfusu 270.500'dür. 201.950 Müslüman, 54.000 Ermeni, 10.700 Nasturi, 2.000 Yezidi ve 2.850 Musevi bulunmaktadır . Bununla birlikte; Rus, Fransız ve İngiliz müelliflerle memurumuz tarafından yapılan tahminlerin asgari ortalamasına göre Van vilayetinin genel nüfusu 416.800'dür. Nüfus içinde 45.000 Türk, 255.800 Kürt, 68.000 Ermeni, 42.000 Nasturi, 3.000 Musevi ve 3000 Kürt-Yezidi vardır. Ermeniler Van vilayetinde Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu oluşturduğunu Ermeni nüfusunun en fazla 80.000 olduğunu itiraf etmektedirler. Hâlihazırda vilayetteki Ermeni nüfus 1.000 civarında olup, kalanları Rusya ve yeni Ermenistan'a firar etmişlerdir (BAO, 82-55-16).

Erzurum Vilayetinde: Bayezid Sancağı'nın Diyadin, Tutak, Karakilise ve Eleşkirt kazalarının savaş öncesi kayıtlı nüfusunun 190.089 olduğu, mevcut nüfusun hâlihazırda 38.066, vilayet içine iltica eden kişilerin 85.899, dönen mültecilerin 14.066, dönüşleri muhtemel sığınmacıların toplamda 26.800, kaybolanların 45.033 kişi olduğu Bayezid mutasarrıflığının cevabından anlaşıldığı, Binaenaleyh, vilayet merkezi ile bağlı kazalarının savaş öncesi kayıtlı nüfusunun 704.573 ve vilayet içine sığınanların 448.277, dönen ve dönmesi muhtemel bulunanların 108.898 ve kaybolanların 207.105 kişiden ibaret bulunduğu arz edilmiştir (BAO, 82-55-48,49). Kığı kazasında 15.000 Türk, 4.000 Ermeni, 15 ila 20 bin arasında Kürt ve 150 Protestan bulunduğu, Arap, Katolik, Keldani ve Ortodoks milletlere (din) mensup kimse olmadığı, kaymakamlığın bilgisi üzerine arz edilmektedir (BAO, 82-55-29). Bayburt kazasında: 60.715 İslam, 9.872 Ermeni, 1.250 Rum; Yusufeli kazasında: 31.600 Türk, 1.720 Ermeni Katoliği, 128 Ermeni Ortodoks'u, 25 Rum; Karakilise kazasında 15.000 Kürt, 10.000 Türk, 3.000 Ermeni; Eleşkirt kazasında: 15.000 Kürt, 7.000 Türk, 2.000 Ermeni ve 1.000 Katolik bulunduğu; İspir kazasında 30.000 nüfustan, 1.500 Ermeni, Mütebakisi Türk unsuru olup, başka unsurlar bulunmadığı yerlerinde ulaşan cevaplardan anlaşılmış ve arz edilmiştir

(BAO, 82-55-27).

Erzurum valisi Münir Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 8 Kasım 1918 tarihli telgrafnamede, Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu şartlarda nüfus kayıtlarının kaybolmasından dolayı, 1913 senesi istatistiğine ait, nüfus müdürünün getirdiği cetvelde bulunan kayıtlara göre: Erzurum merkez ilçe nüfusu 81.530 Türk, 1.300 Kürt, 32.751 Ermeni, 83 Protestan, 313 Katolik, 1 Latin, 13 Keldani, 34 Süryani, 10 Kıpti, 10 Yahudi'dir. İlçelerine gelince: Narvan(Narman) kazasında: 20.000 Türk, 300 Kürt, 500 Ermeni; Pasinler kazasında: 52 Türk, 51 Kürt ve 8.309 Ermeni; Tortum Kazasında: 29.000 Türk, 1.800 Katolik, 1.200 Ermeni; Tercan kazasında: 18.000 Türk, 12.000 Kürt, 7.000 Ermeni; Hınıs Kazasında: 1.500 Türk, 23.500 Kürt ve 2.100 Ermeni bulunmaktadır (BAO, 82-55-26). Valimiz 12 Kasım 1918 tarihli telgrafnamesinde de Karakilise, Eleşkirt, Hasankale, Yusufeli, Hınıs, Bayburt kazalarına tabi, Ermenilerce tamamen veya kısmen meskûn oldukları köyleri de bildirmektedir (BAO, 82-55-24).

Bayezid Livasi: (vilayet merkezi ve bağlılarından olan Diyadin, Tutak, Karakilise ve Eleşkirt kazaları dışında) savaş öncesi vilayet merkezi ve mülhakatının kayıtlı nüfusu 614.674, şimdi ki mevcudunun 370.504, iller içine sığınan kişilerin 362.398, dönem sığınmacıların 159.238, dönmeleri muhtemel mültecilerin 82.098, kaybolanların 172.072 kişi olduğu; Kars'ın tahliyesi üzerine vaktiyle Kars üzerine yapılan Bayezid muhaberatının kesintiye uğramasıyla henüz haberleşme tesisi kurulamadığından tesis telgraf ile haberleşme vasıtalarının sağlanmasına teşebbüs edilmiştir (BOA, 82-55-47). Bu sebeple Bayezid'in Posof kazası ile 2 nahiyesinden özel süvari ile cevap alınacağı ve sonucun derhal arz edileceği bildirilmektedir (BOA, 82-55 - 45). 4 Ocak 1919 tarihli, Erzurum valiliğinden Osmanlı dâhiliye nezaretine çekilen telgrafnamede Bayezid merkez kazasının toplam nüfusunun 1.500 Türk, 3.100 Kürt ve 2.100 Ermeni olduğu; Diyadin kazasında: 7.330 Kürt, 130 Türk mevcut olduğu, Arap ve Ermeni bulunmadığı; Tutak kazasında: 5.000 Türk, 3.200 Kürt bulunduğu; 300 Ermeni'nin Rus istilası sırasında Rusya'ya kaçtıkları; zikredilen yerlerde başka unsurların bulunmadığı bildirilmiştir (BOA, 82-55-42).

Osmanlı Dâhiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi (Nüfus ve vatandaşlık işleri genel müdürlüğü) tarafından Diyarbakır, Van, Erzurum, Bitlis, Mâmuratılaziz, Musul vilayetleriyle Erzincan, Maraş, Zor ve Urfa mutasarrıflıklarına gönderilen telgrafnamelerde, Vilayet-liva dâhilindeki kavimlerin nüfusunun; kısmen veya tamamen Ermenilerle meskûn kasabaların ve köylerin isimlerinin; Ermeni ve Ermenilerle karışık olan diğer köy isimlerinin; Bayezid merkez kazası ile Diyadin ve Ayıntap kazalarına ait nüfus miktarının ve köy isimlerinin hemen bildirilmesi istenmektedir (BAO, 82-55-39,40,41). Ayrıca vilayet ve liva dahilindeki kazalardan her birinde ne kadar Türk, Arap, Kürt ve Ermeni bulunduğu; bunların ne kadarının İslam, Ortodoks Ermeni, Katolik, Protestan, Süryani, Keldani vs., gerek resmi gerek belgeli kaynaklardan doğru bilgi edinmek suretiyle alınacak sonucun seri olarak telgraf ile bildirilmesi; her ne sebeple olursa olsun şuraya buraya sevk edilmiş kişilerden döndüklerinde tekrar memleketlerine gelmiş nazarıyla bakılarak ona göre hesabın bildirilmesi istenmektedir (BAO, 82-55-37).

Diyar-ı Bekir valiliğinden Osmanlı Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 sayfalık belgede tehirden ve sevkiyattan önce il merkez kazasında, Lice, Derik, Silvan, Hazro, Resulayn, Beşiri, Maden livası, Ergani ve Egil nahiye merkezlerinde, Palu kazası merkez kasabasıyla bağlı yerleşimlerinde kısmen; Siverek livası merkez kasabasıyla köylerinin bir kısmında tamamen; Viranşehir'in yalnız merkez kasabasında kısmen; Çermik kazasının merkez kasabasıyla Müfti konağı ve çullar kariyerlerinin; Mardin livası merkez kazasının yalnız Telermen karyesi tamamen; Cizre kazasının merkez kasabasıyla bir kısım köylerinin kısmen Ermenilerle meskûn olduğu bildirilmektedir. Midyat, Resulayn, Nusaybin kazaları dahilinde Ermenilerle

meskûn kasaba ve köy bulunmadığı yapılan tahkikattan anlaşılmıştır. Sırf İslam nüfusunu içeren köylerin âdeti ise umumi salnamelerden açıkça anlaşılabilir. Meselenin ülkenin geleceğini ilgilendirmesi hasebiyle yerleşik halkların, özellikle sevk edilen ve yerlerinde bırakılan Ermeniler hakkında kesin cevaplar alınmasından dolayı uzun uzadıya haberleşmeye ve dış soruşturmaya zorunluluk hâsıl olmasından, çok köylerde meskûn Hristiyanların mezhep ve millet (dîn) kayıtlarında açıklanmadığı cihetle, adı geçen köyler hakkında istenilen bilgilerin sağlıklı tespit ettirilmesi, ayrıca araştırma ve inceleme icra ettirildiği için cevapların gecikmeye uğradığı Diyar-ı Bekir valî vekili Mustafa Nadir tarafından bildirilmektedir (BAO, 82-55-43,44). Valî vekili, Çermik kazasında 25.484 İslam, 242 Musevi bulunduğu vilayetin arz ve tââdad olunan merkez ve mülhakattaki Müslüman nüfusun yüzde 70 civarında mektûm (hükümete yazdırılmayan) olduğu soruşturmaya doğruladığımız arz olunan Müslüman nüfus üzerine bu oranın ilavesi, nüfusta kavmiyet açık edilmediğinden, belirlenecek genel Müslüman nüfusun yüzde 70'i Kürt, yüzde 20'si Türk ve yüzde 10'u Arap'tır. Vaktiyle gayrimüslimlerin, gerek "*vilâyât-ı şarkıyye meselesi*" ve gerekse mebus intihabı dolayısıyla, nüfus sayımında kesinlikle gizli bir fert bırakmamış oldukları, sulh müzakeresi esnasında bu yolda ortaya atılacak bir iddiaya karşı bu cihetin gözden ırak tutulmaması ve bugün Diyar-ı Bekir'de ve mülhakatta bulunan Ermenilerden bir kısmının Vilayat-ı sairesinden olup, bunlarında peyderpey (birbiri ardınca) yerlerine döndüklerini bildirmektedir (BAO, 82-55-35). Valî vekili Mustafa Nadir Bey'in 4 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği, Muhacirin müdüriyetinden alınma telgrafnamesinden öğrendiğimize göre halen vilayet dâhilinde ancak 5-10 köy, bir veya iki aile teşkil edebilecek perakende Ermeni bulunmaktadır. Merkez ve bağlı kasabalarda ise toplam olarak 3.044 mühtedi (Müslüman olmuş), 3.818 gayrimüslim Ermeni bulunmaktadır (BAO, 82-55-17).

Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in Dahiliye Nezareti Celilesi Canib-i Aliyyesi'ne hitaben yazdığı yazıda, merkez kazasında 30.000 Türk, 12.000 Arap, 27.000 Kürt, 4.000 Ermeni, 400 Ermeni Katoligi, 1.000 Ermeni Protestan'ı, 2.500 Süryani-i Kadim, 500 Süryani Protestan'ı, Katolik ve Keldani ve Latin Katoligi, 500 Musevi; Birecik kazasında 26.000 Türk, 2.000 Kürt, 500 Ermeni; Suruç kazasında 700 Türk, 27.500 Kürt; Harran kazasında 2.000 Türk, yani Türkmen aşairi, 8.000 Arap ve 2.000 Kürt mevcut olduğu, gayrimüslimlerin Urfa merkez kasabasıyla Birecik kasabasından meskun olup, karyelerde meskun olmadıkları soruşturma ve yerlerinin bildirmesinden anlaşılmış ve adı geçen ahalinin yerel ikamet yerlerini ve nüfus derecesini yazıyla bildiren ve grafik olarak tanzim olunan iki parça harita ek de taktim kılınmış olmakla olbabda emr-û ferman hazret-i menlehül emrindir denilmektedir (BAO, 82-55-30,31).

Bitlis Vilayetinden 2 Aralık 1918 tarihinde, 27 Kasım 1918 tarihli Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen telgrafa verilen cevaba göre, kısmen veya kâmilen Ermenilerle meskûn kasabaların isimleri, 1331 (1915) senesinde vilayette merkez ve mülhakatı nüfus defterlerinde kayıtlı Ermeni zükr ve inâsı (erkekleri ve kadınları)nın neden ibaret olduğuna ve ayrıntılarına ait 20 Kasım 1918 tarihli telgrafname dahi derhâl vilayete bağlı yerlere tebliğ edilmişse de, telgraf haberleşmesindeki gecikme sebebiyle, en az 15-20 güne kadar istenilen malumatın gönderileceği Valî Mazhar Bey tarafından bildirilmiştir (BAO, 82-55-33). Bitlis merkezinde, Garzan, Siirt, Erüh, Şirvan, Şırmak, Pervari, Genç, Kulp, Çapakçur ve Muş'un Malazgirt, Bitlis'in Hizan ve Ahlat kazalarına dair bilgiler geldikçe arz edilecektir (BAO, 82-55-34).

Bitlis Valisi Mazhar Bey'in 21 Ocak 1919 tarihinde Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafnameden öğrendiğimize göre: nüfus defterlerinde Müslümanların kavmiyeti ayrılmadığı için Müslüman ahalinin ne kadarını Türk ve Kürt olduğu bilinmiyorsa da tahminen dörtte biri kadarı Türk ve Çerkez, yarısı Kürt olmak üzere ahalinin miktarı şu şekildedir: Vilayetin her tarafında yüzde 30 nispetinde

gizli nüfus ve defter harici kimseler olduğu halde, Bitlis merkez kazasında 38.817 İslam, 18.640 Ermeni, 386 Protestan, 359 Süryani, 84 Katolik kayıtlı olup, Müslümanların bir kısmı savaş şartları münasebetiyle şehit ve telef olmuş, Ermeniler il dışına sevk edilmekle burada pek azı kalmıştır. Mutki kazasında 18.000 Kürt ve 700 Ermeni; Hızan kazasında, dönebileceklerle beraber 20.000 Kürt, 5.000 Ermeni; Ahlat Kazasında 10.375 Müslüman, 9.600 gayrimüslimdir. Müslümanların çok az bir kısmı ilçede mevcut, büyük kısmı sığındıkları yerlerde kayıtlıdır, Ermenilerden de kimse bulunmamaktadır. Siirt merkez kazasında: 26.917 İslam, 20.150 Ermeni, 656 Süryani, 1.413 Keldani, 90 Süryani Katolik, 381 Protestan; Şirvan Kazasında 15.695 İslam, 799 Ermeni, 1.298 Süryani; Garzan kazasında 14.681 İslam, 3.829 Ermeni, 1.275 Süryani, 56 Keldani, 133 Protestan; Pervari kazasında: 6.436 İslam, 1.326 Ermeni, 1.787 Keldani; Şımak kazasında: 6.478 İslam, 96 Ermeni, 608 Süryani, 421 Keldani; Muş merkez kazasında: 15.000, Malazgirt kazasında: 2.000, Bulanık kazasında: 3.000 Varto kazasında: 12.000, Sason'da 30.000 Kürt ve 518 Ermeni bulunduğu; savaş öncesinde Muş sancağında bulunurken dışarıya iltica eden Türkler ve Kürtler 150.000, tehcir ettirilen ve Ruslara iltica eyleyen Ermeniler 65.000 kişi olduğu bunlardan avdet eden bulunmadığı, Müslümanların iltica eyledikleri yerlerden peyderpey avdet etmekte olduklarını öğrenmekteyiz (BOA, 82-55-13). 21 Ocak 1919'da gönderilen telgrafnamede, daha önce bildirilmemiş olan Genç, Çapakçur, Kulp ve Eruh kazalarına ait istatistikleri öğreniyoruz. Buna göre: Genç sancağı merkez kazasında: 10.000 Kürt, 310 Türk, 677 Ermeni; Çapakçur kazasında: 17.646 Kürt; Kulp kazasında 15.910 Kürt, 5.700 İslam, 86 Ermeni; Eruh kazasında: 16.358 İslam, 1.790 Ermeni, 96 Süryani ve 505 Keldani bulunmaktadır (BOA, 82-55-14). Valiliğin 1 Şubat 1919 tarihli telgrafnamesinde yazılı olduğu şekli ile Hızan, Genç, Çapakçur, Kulp ve Ahlat kazalarında ve bağlı, kısmen ve tamamen Ermenilerle meskûn köylerin adlarını da öğrenebiliyoruz (BOA, 82-55-12).

Erzincan Mutasarrıflığından, Mutasarrıf Eşref Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Kasım 1918 tarihli telgrafnameden öğrendiğimize göre: Erzincan kazasında 3.370 Türk, 6.660 Kürt, 4.000 Ermeni, 104 Rum, 200 Protestan, 24 Süryani; Refahiye kazasında: 17.430 Türk, 6.390 Kürt, 450 Ermeni, 1.779 Rum; Kemah kazasında 17.100 Türk, 3.400 Kürt, 2.500 Ermeni, 560 Rum, 100 Protestan; Kuruçay kazasında 9.070 Türk, 2.650 Kürt, 70 Ermeni; Pülümür kazasında: 200 Türk, 10.000 Kürt, 90 Ermeni nüfus bulunmaktadır; 10 Kasım 1918'de ilgili Nezarete gönderilen telgrafnamede de Erzincan merkez kasabasında, Kemah, Kuruçay, Refahiye ve Pülümür kazaları merkez ve köylerinde Ermenilerin kısmen veya tamamen meskûn buldukları yerler bildirilmektedir (BOA, 82-55-19,21).

Sonuç

Bu çalışmayı hazırlamaktan okuyuculara dahası araştırmacılara arz etmekten duyduğum memnuniyeti bir hatime ile noktalamak istiyorum. İlk olarak; bu toprakları bizlere açanlara, Doğu Roma'nın toprak köleleri iken, Selçuklu devletince kâmil anlamda özgürleştirilenlere, "Mübarek Anadolu'nun haysiyetli, şerefli, sevgisinde ve nefretinde samimi ve sadık sakinlerine, birbirlerine karşı riyardan ve nifaktan arınmış sade dillilerine, sevinçlerini ve kederlerini, şartlar ne olursa olsun paylaşanlara, İstanbul ve Ankara'nın organik işbirliğinin ürünü olan son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin 28 Ocak 1920'de kabul edilen, gerçekleştirilmesi için hem Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin, hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, üzerine yemin ettiği "Misak-ı Milli" ye göre Mondros Silah Bırakışması'nda belirlenen sınırlar içinde Türk ve İslam çoğunluğu bulunan kısımların tümü hiçbir şekilde ayrılık kabul etmez bir bütün (Aybars, 1984, s.192.) olduğuna inananlara, 19. Yy'ın ikinci yarısında ve 20. Yy'ın başlarında, emperyalist hamlelerle, Avrasya sarsılırken, çok uluslu devletler son bulurken, bağımsızlık vaadleri ile devletlerine karşı ayaklandırılıp, kısa bir süre sonra sömürgeleştirilirken; Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ye sadakatinde ve Türk milletine sevgi ve

samimiyetinde bir tereddütte düşmeyenlere, hepimizin şerefi, özel alameti ve engin bir tarihi olan Ayyıldızlı Al Bayrağımızın, kutlu ve kutsal sancağımızın nazlı hilalimizin gölgesinde yaşayanlara, kederde ve sevinçte birlik olanlara; ikinci olarak çalışmamıza konu olan dönemlerde, Vilâyet-i Sitte'de valilik yapan Bitlis Valisi Mazhar Bey'e, Diyar-ı Bekir vali vekili Mustafa Nadir Bey'e, El- Aziz Valisi Ali Seydi Bey'e, Erzurum Valisi Münir Bey'e, Van Valisi Haydar Bey'e; mutasarrıflık yapan, Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'e Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'e ve onların çalışma arkadaşlarına, sivil ve asker ileri gelenlerine teşekkür etmeyi milli bir borç sayıyorum. Üçüncü olarak, geçen yüzyıl zarfında ele aldığımız vilayetlerin, Türkiye Cumhuriyetinin başka şehir ve bölgeleri ile büyük bir ayniyet kazandığını, yaklaşık 40 yıldan beri, Türkiye ve yakın çevresi (Merkez İslam Coğrafyası) üzerinde talepleri olanların, bunların rejim şekilleri farklı da olsa, amaçlarında ortak taraflarının bulunduğu tartışmasız bir gerçek olmakla, açık ve kapalı, kaypak saldırılarına karşın, genelde Türk milletinin ve özelde bölge ahalisinin geçmişte olduğu gibi, devleti yanında duruşu gerçekten takdire değerdir. Türkiye, geçmişteki gibi “*kesrette vahdet*” in en mükemmel temsilcisi olmuştur ve bunu demokrasisi ile daha da inkişaf ettirecektir.

Kaynakça

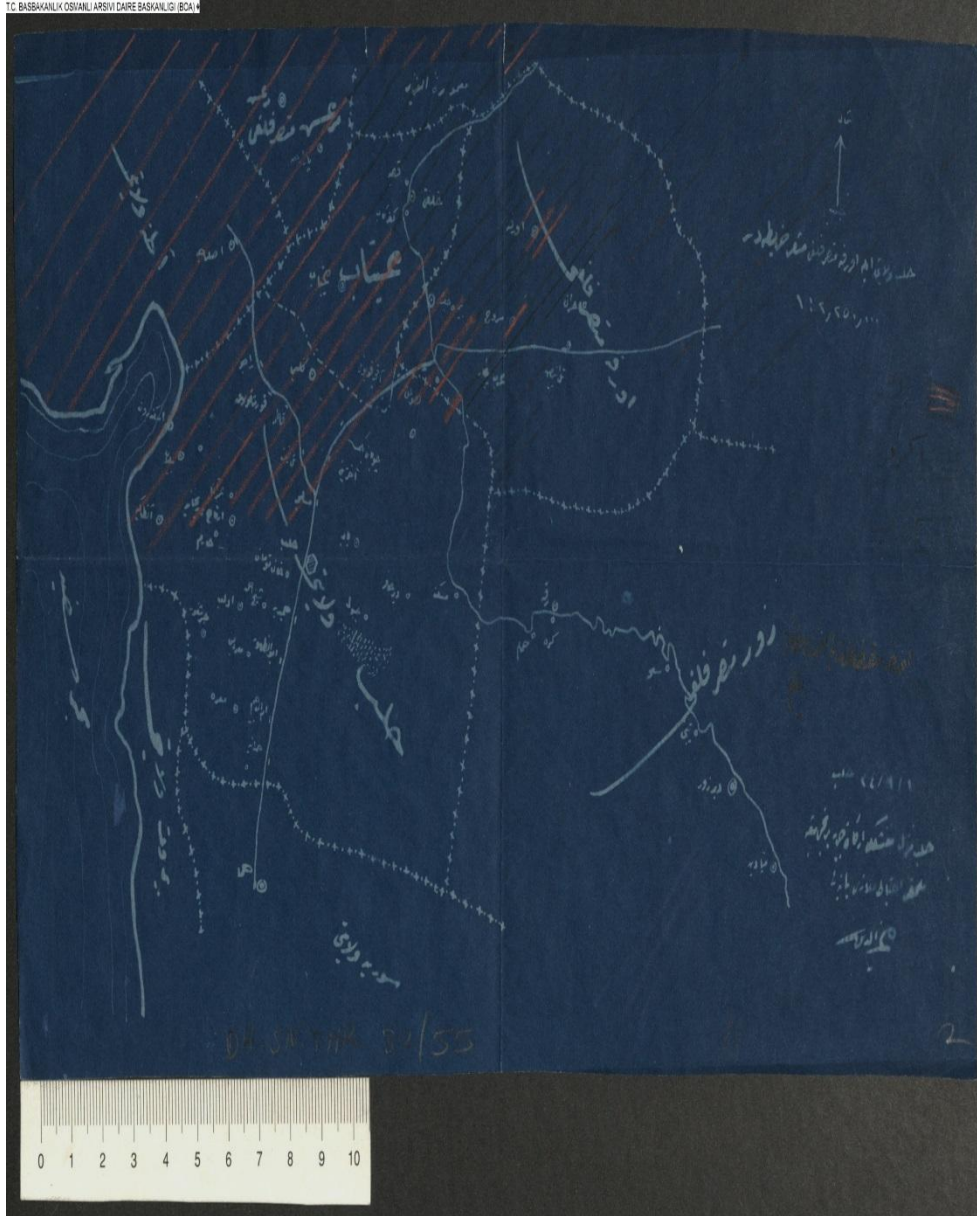
- [1] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_001
- [2] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_002
- [3] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_003
- [4] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_004
- [5] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_005
- [6] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_006
- [7] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_007
- [8] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_008
- [9] (BOA) DH_SN__THR__00082_00055_009
- [10](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_010
- [11](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_011
- [12](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_012
- [13](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_013
- [14](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_014
- [15](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_015
- [16](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_016
- [17](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_017
- [18](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_018
- [19](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_019
- [20](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_020
- [21](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_021
- [22](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_022
- [23](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_023
- [24](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_024
- [25](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_025
- [26](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_026
- [27](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_027
- [28](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_028
- [29](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_029
- [30](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_030

- [31](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_031
- [32](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_032
- [33](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_033
- [34](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_034
- [35](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_035
- [36](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_036
- [37](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_037
- [38](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_038
- [39](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_039
- [40](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_040
- [41](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_041
- [42](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_042
- [43](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_043
- [44](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_044
- [45](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_045
- [46](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_046
- [47](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_047
- [48](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_048_001
- [49](BOA) DH_SN__THR__00082_00055_049_001
- [50](BOA) DH_!_UM_EK__00114_00008_001_001
- [51](BOA) DH_!_UM_EK__00114_00008_001_002
- [52]Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, Ankara 1956, s.73.
- [53]Şemseddin Sami Bey, Kâmus-ı Türki, Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2016.
- [54]Aybars, Ergün, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1, Ege üniversitesi Edebiyat fakültesi Yayınları, No.32, İzmir 1984.
- [55]Darkot, Besim, Bayezid (Doğu Bayezid), “İslam Ansiklopedisi”, Cilt 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1970.
- [56]Halaçoğlu, Yusuf, Ağrı, “TDV İslam Ansiklopedisi”, Cilt 1, İstanbul 1988.
- [57]İnalçık, Halil, The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600, London 1973.
- [58]Kırzioğlu, Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini fethi (1451-1590), Türk Tarik Kurumu Yayını Ankara 1993.
- [59]Küçük, Cevdet, Erzurum, TDV. İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, İstanbul 1995.

[60] Tanyu, Hikmet, Ağrı Dağı, “TDV İslam Ansiklopedisi”, Cilt 1, İstanbul 1988.

[61] Vehr, Hans, A Dictionary of Modern Written Arabic, Gottingen 1966.

EKLER

DH.SN.THR.00082.00055.002